

II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da İlkokullara Bakış¹

Ahmet Vurgun², Vahdettin Engin³

Öz

Bu araştırmada II. Abdülhamid dönemindeki ilköğretim politikaları kapsamında Bursa'daki ilkokulların durumunu tespit etmek amaçlanmıştır. Böylece bu dönemdeki ilköğretim sisteminde, Bursa'nın yeri ve önemi değerlendirilmek istenmiştir. Araştırmada, Bursa'daki ilkokulların nicelik olarak durumu, okulların tarihi gelişimleri, eğitim-öğretim faaliyetleri, eğitimci kadrosu, okulların yönetimi ve mali durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın verileri, tarihsel araştırmanın sıklıkla kullandığı yöntemlerden doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Verilerin toplanması sürecinde ilk olarak konu ile ilgili geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Akabinde dönemin arşiv kaynakları ve gazetelerinden konu ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. Elde edilen verilerin geçerliği ve güvenilirliğini kontrol etmek için tarihsel araştırma yönteminin temel unsurlarından olan harici ve dahili tenkit yöntemine başvurulmuştur. Doküman analizi kullanılarak elde edilen veriler, betimsel analiz yoluyla çözümlenmiştir. Ayrıca ele edilen belgeler günümüz Türkçesine transkripte edilmiştir. Akabinde konu bütünlüğü içerisinde tematik olarak başlıklar halinde ayrılan bütün bu bilgiler yorumlanıp değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda öncelikle Bursa'da sıbyan mekteplerinin devam etmekle birlikte yerlerini ibtidailerin aldığı görülmektedir. Okullar, genellikle mahalle merkezli açılmış ve buldukları mahallerin ismini almışlardır. Bursa'daki ilkokulların II. Abdülhamid döneminin başından itibaren sayı olarak arttığı ancak kız ilkokullarının az sayıda olduğu fark edilmiştir. İlkokullardaki ders programı Maarif Nezaretince belirlenen programa uygunluk göstermiştir. Bursa'daki ilkokulların yönetimi için ayrı bir komisyon kurularak okulların yönetimi ile gelir ve giderleriyle ilgili işlemler bu komisyon tarafından yürütülmüştür. Ayrıca Bursa'daki yerel unsurların ilkokulları maddi olarak desteklediği görülmüştür. İlkokullarda çocukların sağlığı konusunda da bazı gelişmeler yaşanmış ve Bursa'daki ilkokullar şehirdeki sosyal etkinliklere katılmışlardır.

Anahtar Kelimeler

II.Abdülhamid
Bursa
Eğitim
İlkokul

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi:27.06.2018

Kabul Tarihi:08.10.2018

E-Yayın Tarihi:16.07.2019

Overview of Primary Schools in Bursa in the Period of Abdülhamid II

Abstract

In this research, II. Abdulhamid's educational policy for primary schools in Bursa discreet is being analyzed for understanding the importance of this discreet in the

Keywords

II.Abdülhamid
Bursa
Education

¹ Bu çalışma, 2018 yılında Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsüne sunulan "II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri" adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye, ahmetvurgun@mu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9148-7285>

³ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkiye, vahdettin.engin@marmara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5753-655X>

whole education system; their quantities, historical improvements, education and training activities, administrations, financial management of these schools been discussed. For explaining these subjects, qualitative research been used. Survey data of the article derived from the document examinations, which is one of the most important methods of historical research. For data acquisition, first, the literature search has been made. Following that, archive materials and newspapers been established. For controlling the dependability of the data that been obtained internal and external criticism method been used, which is also one of the most important methods of historical research. Data, which is derived by using document analysis, been examined by descriptive analysis. Furthermore the materials, which was written with Arabic letters in Ottoman Turkish, Latinized and rewritten for Turkey Turkish. Thereafter, the data analysis has been outlined in thematic order and interpreted. Consequently, it's been clearly understood that Sıbyan schools been replaced by İbtidai schools, however, they're been kept used while their position in the educational order been changed. Schools built into town centers and named by town center names. In the time of II. Abdulhamid, their numbers been increased, however, for the damsels these numbers were not much. Their schedule was suitable for the syllabus of Maarif Nezareti. A council was also formed for administration and balance of income and expenditures of the schools. Local communities supported these schools by donating money. Students physical health been changed positively and schools started to participate in the social activities of the city.

Primary school

Article Info

Received: 06.27.2018

Accepted: 10.08.2018

Online Published: 07.16.2019

Giriş

1869'da kabul edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi sonunda Osmanlı maarif politikası, ilköğretimde şu esaslar üzerinde seyretmiştir: *“Yapılacak olan yenilikleri uygulamak ve benimsenmesini sağlamak için sıbyan mektepleri dışında ibtidai mektepler açmak. Sıbyan mekteplerini, muhafazakâr zümrelerin tepkisini çekmeden usul-i cedid üzere eğitim veren yapıya dönüştürmek”* (Kodaman, 1991: 67). II. Abdülhamid döneminde, Tanzimat'ın bu iddialı eğitim projesinin öncelikli olarak ele alındığı görülmektedir. Haddizatında bu meseleye II. Abdülhamid'in saltanata geçişi sonrası ilan edilen ve ilk anayasa olan Kanun-i Esasi'de de değinilmiştir: *“Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburî olacak ve bunun derecâtı ve teferruâtı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır”* (Kili, 1982: 24). Dedesi II. Mahmud zamanında ilk olarak dile getirilen ilköğretim zorunluluğu, II. Abdülhamid döneminde böylece anayasada apaçık ifade edilmiştir. Anayasada belirtilen bu hususun gereği yapılmış, II. Abdülhamid döneminde eğitim konusunda çalışmalara zeminden yani ilköğretimden işe başlanmıştır. Bu arada klasik eğitim paradigmasından da kopuş yaşandığı görülür. Çünkü sıbyan mekteplerine usul-i cedide'nin girmesiyle bir nevi gelenek ile modern eğitim iç içe bir hal almıştır. Bunun özellikle herhangi bir rahatsızlığa meydan vermeden yapılmaya çalışılması, ilköğretim üzerinde hassasiyetle durulduğunu göstermektedir. İleride de değinileceği gibi herhangi bir çatışmaya meydan vermeden modernite ve gelenek sentezlenmiştir.

İlköğretimde yaşanan değişim ilk meyvesini idari anlamda göstermiştir. 1881'de Mekatib-i Sıbyaniye idaresinin adı *“Mekatib-i İbtidaiye İdaresi”* olarak değiştirilmiştir. Böylece usul-i cedide üzerine eğitim-öğretim yapan ilköğretim kurumları oluşturulmaya ve isim değişikliğiyle bir nevi yeni bir anlayış geliştirilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1882'den itibaren Maarif Nezareti ağırlığını ibtidailere kaydırmış, artık devletin resmi yıllıklarında ve arşiv belgelerinde ibtidai kavramı sık kullanılmaya başlamıştır (Kodaman, 1991: 31, 69). Nitekim II. Abdülhamid döneminin sonlarına gelindiğinde ibtidai kavramı oldukça yaygınlaşmış, bütün ilkokullar mahalle mektepleri dahil ibtidai olarak adlandırılır hale gelmiştir. Bundan dolayı geleneksel eğitim veren okullarla yenilerini ayırt etmek için mahalle mekteplerine usul-i atika üzere ibtidai mektebi, açılan yeni okullara da usul-i cedide üzere ibtidai mektebi denilmiştir (Somel, 2010: 146). Bu okullar eğitimin temeli sayılmış, sıbyan mektepleri ile ibtidailer, devletin bir nevi kutsallarının korunduğu ve devlet ideolojisinin yerleştirildiği kurumlar olarak değerlendirilmiştir (Tekin, 2009: 112). II. Abdülhamid döneminde merkezi vilayetlerin dışında kasaba, nahiye ve köylerde çok sayıda okul inşa edildiği gibi daha önceden yapılmış olan okullar da düzenlenmiştir. Ayrıca cami yaptırılan hemen her köyde bir de ibtidai mektep yaptırılmıştır (Özbek, 2011: 166). Bu bağlamda II. Abdülhamid döneminde maarifin bütün *“Memalik-i Osmaniye”* sathına yayılmaya çalışıldığını vurgulamak gerekir. Böylece Tanzimat döneminde İstanbul ve belli başlı yerler

dışına çıkamamış eğitim, 1878'den itibaren devletin her köşesine taşınmaya çalışılmıştır (Kodaman, 1991: 38). II. Abdülhamid'in "maarifperver" olarak nitelendirilmesinin de altında bu durumun yattığı söylenebilir.

II. Abdülhamid döneminde ilköğretim alanında, sıbyan mekteplerinden ibtidai mekteplere doğru bir dönüşüm gerçekleşmeye başlamış ancak sıbyan mektepleri de varlıklarını devam ettirmiştir. Bursa'ya bakıldığında da bu durum görülmektedir. Bursa'da ilkokullar, salnamelerde ibtidai olarak adlandırılırken, okul sayıları söz konusu olduğunda sıbyan ve ibtidai mekteplerin bir arada verildiği de olmuştur. Nitekim bu durumu sosyal gerçeklikte de görebilmek mümkündür. Bursalılar, bir yandan temel dini bilgileri öğrenmesi için çocuklarını geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerine gönderirken diğer yandan da modern eğitim almalarını sağlamak için yeni açılan okullara göndermiştir. Usul-i cedide üzere eğitim veren okulların yayılmasının zaman alması, geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri ile medreselerin bu dönemde varlıklarını devam ettirmelerini sağlamıştır. Hatta bu dönemde, Bursa'daki sıbyan mekteplerinde ülkedeki diğer yerlerde olduğu gibi çocukların okula başlama töreni olan "âmin alayı" düzenlenmiştir (Kumaş, 2011: 104-106). Bu çalışmada, dönemin ilköğretim kurumlarının temel kavramı olarak kullanılması ve çalışmanın konusu gereği Bursa'nın merkezindeki ibtidailerin II. Abdülhamid dönemindeki gelişimleri incelenerek, tarihçeleri, buldukları yerler, öğrenci sayıları ve eğitim-öğretim faaliyetlerindeki yeri ve önemi değerlendirilecektir.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, veri toplama araçları ve verilerin çözümlenmesi ile ilgili konular açıklanmıştır. Araştırmada, II. Abdülhamid döneminde Bursa örneği üzerinden ilkokulların durumunun ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu bakımdan çalışma, betimsel bir çalışmadır. Bu amaca ulaşabilmek için en uygun araştırma yöntemi nitel araştırmadır. Nitel araştırma, "gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, alguların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma" şeklindedir. Başka bir deyişle nitel araştırma, kuram oluşturmayı temel alan bir anlayışla sosyal olguları bağlı buldukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir yaklaşımdır (Yıldırım ve Şimşek 2011: 39). İşte bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Tarihsel araştırma, geçmişte meydana gelmiş eylemleri ve olayları tanımlamak, açıklamak ve böylelikle anlayabilmek için verilerin sistemli olarak toplanması ve değerlendirilmesidir (Fraenkel, Wallen ve Hyun, 2011: 534). Burada var olan, betimlenerek tespit edilmeye çalışılmıştır.

Verilerin Toplanması

Bu araştırmanın verileri, tarihsel araştırmanın sıklıkla kullandığı yöntemlerden doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olaylar hakkında bilgi veren yazılı materyallerin analiz edilmesidir. Tarihçilerin kültür ve medeniyete ilişkin özellikleri çalışırken kullandıkları yöntemlerden birisi de belgelerden hareket ederek araştırmanın verilerini incelemektir. Tarihçiler, elde ettikleri belgeleri belirli bir formatta birbirleri ile ilişkilendirerek ilgili kültür ve medeniyete ilişkin bütüncül bir görüntü elde etmek için uğraşırlar (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 187). Dokümanlar, nitel araştırmalarda veri toplama kaynağı olarak toplumsal kayıtlar, bireysel yazılar, popüler kültür dokümanları, görsel dokümanlar ve fiziki materyallerle sanat eserleri olarak nitelendirilir. Her tür doküman, problem sorusuna bağlı olarak anlamın ortaya çıkmasına, belirsizliklerin ortadan kalkmasına ve problem sorusunun keşfedilmesinde araştırmacıya yardımcı olur ve fırsatlar sunar (Merriam, 2013: 155).

Bu araştırmada verilerin toplanması sürecinde ilk olarak konu ile ilgili geniş bir literatür taraması yapılmıştır. II. Abdülhamid dönemi ilköğretimde yaşanan gelişmeler ve eğitim politikaları ile ilgili eserler incelenerek, dönemin eğitim sistemi anlaşılmasına çalışılmıştır. Akabinde II. Abdülhamid döneminin Bursa'sının ilkokulları ile ilgili eserler incelenmiştir. Araştırma konusunu oluşturan temel bilgiler ise, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan kataloglar, ve dosyalar taranarak elektronik ortamda dijital olarak toplanmıştır. Daha sonra, dönemin eğitim istatistikleri ile devletin resmi yıllıkları olarak her vilayet için çıkarılan vilayet salnamelerinden olan Hüdavendigâr vilayet salnameleri elde edilerek konu ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir.

Vilayet salnameleri dışında II. Abdülhamid döneminde özel olarak çıkartılan maarif salnameleri de taranarak konu ile ilgili bilgiler toplanmıştır. Ayrıca Bursa'da çıkan yerel gazetelerden Bursa ve

Hüdavendigâr'dan ulaşılabilen nüshalar taranmıştır. Osmanlı Türkçesiyle yazılı bulunan bu eserler okunarak günümüz Türkçesine transkripte edilmiştir. Elde edilen verilerin geçerliği ve güvenilirliğini kontrol etmek için tarihsel araştırma yönteminin temel unsurlarından olan harici ve dahili tenkit yöntemine başvurulmuştur. Belgeler öncelikle şekil bakımından incelenerek güvenilirlikleri sorgulanmış, daha sonra içerdikleri bilgiler diğer kaynaklarla karşılaştırılmak suretiyle geçerlilik kontrolleri yapılmıştır. Ayrıca belgeler transkripsiyon edilirken başka araştırmacılar tarafından okunarak kontrol edilmiştir.

Verilerin Çözümlemesi

Doküman analizi kullanılarak elde edilen veriler, betimsel analiz yoluyla çözümlenmiştir. Betimsel analizde önce, elde edilen veriler mantıklı ve anlaşılır bir biçimde betimlenir. Daha sonra, yapılan bu betimlemeler yorumlanır varsa neden sonuç ilişkileri incelenir ve birtakım sonuçlara ulaşılır. Ortaya çıkan temaların ilişkilendirilmesi, anlamlandırılması ve ileriye yönelik tahminlerde bulunulması işlemleri de araştırmacının yapacağı yorumlar arasında yer alabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 224). Bu araştırmada elde edilen belgeler, kronolojik ve tematik olarak sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan bilgiler, başlıklara ayrılmış ve başlıklar içerisindeki bilgiler kronolojik olarak sunulmuştur. Araştırma konusu kapsamında sayısal veriler ki özellikle öğrenci sayıları ile ilgili gerekli yerlerde frekanslar verilmiş ve bilgilerin rahat okunup anlaşılması için tablolar oluşturulmuştur. Akabinde başlıklar halinde ayrılan bütün bu bilgiler yorumlanıp değerlendirilmiştir.

Bulgular

II. Abdülhamid döneminde Bursa merkezdeki ilkokullarla ilgili elde edilen veriler; ibtidailer ve tarihi gelişimleri, ibtidailerde eğitim-öğretim faaliyetleri, yönetim ve gelir-giderleri, çocuklar ve ibtidailerin gelişimi şeklinde başlıklara ayrılmıştır.

Bursa İbtidaileri

II. Abdülhamid döneminde Bursa'da, devletin ilköğretim politikası doğrultusunda yeni ibtidailer inşa edilmiş, mevcut olan bazı sıbyan mektepleri de ibtidailere dönüştürülmüştür. Bu dönemde Bursa'daki ilkokullar ile ilgili kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktadır. Örneğin seyyahlar Marie de Launay ve Bonkowski Bey'in "Bursa ve Civarı" adlı eserine göre Bursa'da 30 ilkokul olup bunlardan 9'u kızlara aittir. Bu okullarda görev yapan 30 öğretmenden 9'u bayan olup toplamda 851 erkek ve 351 kız öğrenci öğrenim görmektedir. Bursa'da ilkokul öğrencisi sayısını artırmanın gereğinden bahseden seyyah, çocuğunu okula gönderen veliye ödül verilerek bunun gerçekleştirileceğini söylemiştir. Bu zorunluluğun Müslümanlar için geçerli olduğunu, keza gayrimüslimlerin çocuklarını genellikle okula gönderdiklerini gözlemlerinde aktarmıştır (Launay ve Bonkowski, 2015:104-107). Seyyahın bahsettiği ilkokulların arasında ibtidailer dışında sıbyan mekteplerinin de olması muhtemeldir.

Esasen II. Abdülhamid dönemi ilköğretim politikası çerçevesinde Bursa'daki ibtidailerin varlığı, öğrenci ve öğretmen sayıları, buldukları yerler ve gelişim süreçleri vilayet salnamelerinden tespit edilmektedir. Bu bağlamda Bursa'da ilk ibtidai, "Numune İbtidai Mektebi" adıyla 1302 tarihli salnamede geçmektedir. Buna göre Mekteb-i Mülkiye-i Rüşdiye içerisinde yer alan bu okulda, 172 öğrenci bulunmakta olup, muallimi Mehmet Nuri Efendi'dir (SVH, 1302: 495). Ertesi yıl ise Numune İbtidai Mektebinin sınıflara göre öğrenci sayısı tespit edilmektedir. 4 yıllık eğitim veren okulda birinci sınıfta 53, ikinci sınıfta 76, üçüncü sınıfta 55, dördüncü sınıfta 52 olmak üzere toplam 216 öğrenci öğrenim görmektedir. Bursa'da usul-i cedide üzerine eğitim veren ilk ibtidai sayılan mektep, düzenli ve tertipli olarak tasvir edilmiştir (HVS, 1303: 31). Mektebin kadrosuna bir süre sonra muavin sıfatıyla Hafız İbrahim Efendi dahil olmuştur (HVS, 1304: 132). 1890'ların başına gelindiğinde ise Numune İbtidai Mektebi'nin öğretim kadrosu genişlemiş ve öğrenci sayısı artmıştır. Mehmet Nuri Efendi muallim-i evvel, Hafız Nuri Efendi muallim-i sani, Mehmet Raşit Efendi muallim-i salis olarak görev yaparken Mehmet Nuri Efendi ayrıca rika muallimliğini de üzerine almıştır. Mektebe ayrıca bevvab olarak Adem Ağa görevlendirilmiş, öğrenci sayısı da 4 sınıfta toplam 282'ye ulaşmıştır (HVS, 1306-1307: 74). Mülki Rüşdiye bünyesinde ve erkek öğrencilere özgü olan Numune İbtidai Mektebi, 1897'ye gelindiğinde 212 öğrenciyle faaliyetlerini devam ettirmiştir (BOA., MF. MKT., 373/65, 06 C 1315/ 2 Kasım 1897). Mevcudun önceki yıllara nazaran azalmasında Bursa'da yeni açılan ibtidai mekteplerin etkili olduğu söylenebilir.

Numune İbtidai Mektebi, Bursa’da usul-i cedide’nin gerçekleştirildiği ilk ibtidai olma özelliğiyle Bursa ilköğretiminde ayrı bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra mektep; muallimi Mehmet Nuri Efendinin gayreti, öğrencilerinin başarıları ve sosyal hayattaki davranışlarıyla dönemin saygın bir eğitim kurumu olarak gösterilerek zaman zaman basın üzerinden tebrik ve takdir edilmiştir. Nitekim mektebin muallimi Mehmet Nuri Efendi, bir yandan yüksekokullara girmeleri için talebe yetiştirerek birincilik kazandığı gibi diğer yandan hafız da yetiştirmiştir (Bursa, 121, 28 L 1310/15 Mayıs 1893). Nuri Efendinin hem geleneksel eğitim ve dini hassasiyete sahip olduğu hem de modern eğitimi benimsediği görülmektedir. Bu bakımdan Mehmet Nuri Efendi aslında, II. Abdülhamid dönemi eğitim paradigmasının uygulayıcı örneklerinden biri olmuştur. Hafız yetiştirmesi hasebiyle ulemadan olduğu anlaşılan Mehmet Nuri Efendinin bu faaliyetleri, ulemanın modern eğitimi benimsediğini göstermesi bakımından da önem arz eder. Mehmet Nuri Efendi bu çalışmalarının yanı sıra “Müntehab-ı Elifba-yı Osmani” adlı bir kitap bastırarak da eğitime katkıda bulunmuştur (Kumaş, 2011: 140).

Numune İbtidai Mektebi muallimi ve öğrencileri, hem öğretim faaliyetlerinde gösterdikleri başarılar hem de toplumsal duyarlılıkları ve aldıkları terbiye gereği takdir ve övgü almıştır. Nitekim Bursa gazetesinde yer alan bir haberde, mektebin öğrencilerinin ilmi tahsillerinde itinalı oldukları ve mektebin muallim-i evveli Mehmet Nuri Efendi’nin çocukların güzel terbiyesine ne derece önem verdiği bir örnekle ifade edilmiştir. Buna göre, Bursa’da Çelebi Sultan Mehmet’in türbesi yakınında oturan birkaç kişi, mekteplerinden evlerine ikişer ikişer düzenli olarak gittiklerini gördükleri öğrencilerin bir haylisinin büyük bir olgunluk ve edeple türbe huzurunda bir saf oluşturarak fatiha okuduklarını ve ardından büyük bir olgunluk ile yollarına devam ettiklerinden övgüyle bahsetmiştir (Bursa, 142, 6 R 1311/17 Ekim 1893). Bu arada mektepte bazı dini törenler de icra edilmiştir. Bursa gazetesindeki bir habere göre dindar bir zat tarafından mektep içerisinde bir perşembe günü Hz. Peygamber ile ilgili menkıbeler okunduğu bildirilmiştir (Bursa, 140, 22 Ra 1311/3 Ekim 1893).

Numune İbtidai Mektebinde yapılan sınavlar belirli tarih aralıklarında gerçekleştirilmiş ve kamuoyuna duyurulmuştur. Buna göre muharrem ayının birinci gününe rastlayan pazartesi gününden cumalar hariç olmak üzere 14. pazar gününe kadar her gün saat 2’den başlayarak genel imtihanların yapılacağı duyurulmuştur. Buradan Numune İbtidai Mektebinde yılın belli dönemlerinde düzenli olarak sınav yapıldığı ve sınav döneminin 2 hafta boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır (Hüdavendigar, 1644, 26 Z 1312/20 Haziran 1895). Numune İbtidai Mektebi sınavlarına şehrin ileri gelenleri temsilci olarak katılarak gözlemde bulunmuş ve mektebin başarılarını takdir etmişlerdir. Mektep öğrencilerinin ilim ve fen konusunda kazandıkları başarılar, mümeyyiz sıfatıyla hazır bulunan; vilayet istinaf mahkemesi ceza dairesi reisi Hacı Asım, mahkeme-i bidayet hukuk dairesi reisi Nedim Bey ve mahkeme başkâtipleri Faik ve Reşat Bey tarafından takdirle karşılanmıştır (Hüdavendigar, 1646, 10 M 1313/3 Temmuz 1895).

Bursa’da Numune İbtidai Mektebi dışında usul-i cedide ve usul-i atika üzere öğretime devam eden pek çok ibtidai mektep de bulunmakta olup bu mekteplerin durumu, vilayet salnamelerinden takip edilebilmektedir. Bu arada, Bursa ibtidai mektepleri incelenirken mahalle faktörü ile karşılaşılmaktadır. Yani Bursa’daki ilkokullar mahalle merkezli olarak oluşmuş ve mahallenin bir parçası olmuştur. Okulların isimlerine bakıldığında bu durumu görebilmek mümkündür.

1886-1887 öğretim yılına gelindiğinde Bursa merkezde numune ibtidaisi dışında Camii-i Kebir, Manastır ve Reyhan Paşa mekteplerinde usul-i cedide uygulandığı görülür. Bunların dışındaki mekteplerde ise usul-i atika üzere öğretim yapılmaktadır. Aşağıdaki tabloda ilgili tarihte eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan ibtidai mektepler ve öğrenci sayıları sunulmuştur (HVS, 1303: 31, 32):

Tablo 1: 1886-1887 Yıllarında Bursa Merkez İbtidai Mektepleri

Mektep	Öğrenci Sayısı
Cami-i Kebir	75
Manastır	50
Reyhan Paşa	130
Oruç Bey	15
Bab-ı Zemin	45
Muradiye	60
Alaaddin	65
Altıparmak	40
Veled Sarayı	30
Hamza Bey	30
Başçı İbrahim	45
Demirli	20
Molla Hüsam	40
Mecnun Dede	50
Daye Hatun	40
Kiremitçi	25
Şerefeddin	25
Emir sultan	50
Meydancık	60
Nalbandoğlu	40
Hüdavendigâr	30
Molla Arap	70
Timurtaş	40
Şeker Hoca	35
Mecidiye	30

Bu mektepler dışında Bursa merkezde 25 adet inas mektebi bulunduğu kayıtlı olup buralarda 950 talebe öğrenim görmektedir. Yine Bursa'nın köylerindeki zükur ve inas'a mahsus 80 ibtidai olup buralarda 2350 talebe bulunmaktadır (HVS, 1303: 32). Bursa'daki ibtidai mektepler daha sonra içerisinde buldukları mahallelerle birlikte gösterilmiş ve usul-i cedide üzerine öğretimin yapıldığı iki mektep daha ortaya çıkmıştır. Bunlar Yeni Pazar Mahallesi ile İbrahim Paşa Mahallesi bulunan ibtidailerdir. Ayrıca şehirdeki inas ibtidai mektebi sayısı 24'e düşmüş ancak öğrenci sayısı bir öncekine göre artarak 1023'e ulaşmıştır. Bu tarihteki ibtidailer ve öğrenci sayıları tabloda şu şekilde sıralanmıştır (HVS, 1306: 67-68):

Tablo 2: 1889-1890 Yıllarında Bursa Merkez İbtidai Mektepleri

Mahalledeki Mektep	Öğrenci Sayısı
Yeni Pazar	134
İbrahim Paşa	267
Hazret-i Emir	50
Meydancık	100
Cami-i Kebir	73
Duhter-i Şerif	76
Mecnun Dede	100
Manastır	40
Kal'a-i Umurbey	40
Altıparmak	50
Murad-ı Sani	65
Hüdavendigâr	24
Abdal Mehmet	38
Şeker hoca	25
Daye hatun	64
Veled-i Nalband	30
Timurtaş	15
Bab-ı Zemin	28

Bundan 1 yıl sonra yayınlanan salnamede ise ibtidai ve sıbyan mektepleri bir arada verilmiş ve bu nedenle önceki yıla nazaran bilgi verilen okul sayısı hayli artmıştır (HVS, 1306-1307: 74-76):

Tablo 3: 1890-1891 Yıllarında Bursa Merkez İbtidai ve Sıbyan Mektepleri

İbtidai ve Sıbyan Mektepleri	Öğrenci Sayısı
Bab-ı Zemin	45
Manastır	50
Muradiye	60
Alaaddin	66
Meskenler	40
Veled Sarayı	30
Hamza Bey	30
Başçı İbrahim	45
Demirli	20
Molla Hüsam	40
Mecnun Dede	50
Cami-i Kebir	75
Daye Hatun	40
Kiremitçi Mahallesi	25
Abdal	25
Tuz Pazarı	5
Şerefeddin Paşa	25
Emir Sultan	50
Meydancık	60
Nalbandoğlu	40
Peykâr Başu	10
Vefikiye	10
Mecidiye	30
Şeker Hoca	40
Oruç Bey	25
Timurtaş	15
Maksem	20
Ebu İshak	30
Hüdavendigâr	35
Molla Arap	70
Reyhan Paşa	120
Mesud Makrumi	30
Emir Sultan	40
Hoca Taşkın	30
İbn Bizaz	40
Alaca Mescid	30
İncirli	40
Maksem	30
Kadem	50
Başçı	30
Reyhan Paşa	45
Mantıcı	85
Yigit Kühne	55
Hayreddin Paşa	50
Şerefeddin Paşa	30
Ruşçuk	35
Maksem	35
Muradiye	27
Hisar	32
Nakkaş Ali Paşa	75
Tahtalı Mescid	35
Muradiye	34
İsa Bey Fenari	40
Selimiye	17
Çekirge	25

Tabloda yer alan bazı mekteplerin aynı adı taşıdıkları dikkati çekmektedir. Örneğin Maksem adında 3, Şerefeddin Paşa adında 2 mektep bulunmaktadır. İbtidailerle sıbyan mekteplerinin bir arada

verilmesi ve adını taşıdıkları mahallelerde bulunmaları nedeniyle böyle bir durumun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yukarıda sunulan bazı mektepler hakkında Bursa tarihi için oldukça zengin bir kaynak olan Kamil Kepecioğlu'nun "Bursa Kütüğü" adlı eserinde de kısa bilgiler yer almaktadır. Kepecioğlu'nun eserinde bahsedilen mekteplerden biri, Başçı İbrahim Bey Mektebi'dir. Başçı İbrahim Bey mahallesinde olan bu mektep binası, mahallenin adını aldığı İbrahim Bey'in oğlu Mehmet Çelebi tarafından 1490'da yaptırılmıştır. Âlimleri seven Başçı İbrahim Bey, mahallede zaviye ve hamam da yaptırmıştır. Oğlu, bu mekteple babasını hayırseverliği ve maarife olan sevgisini göstermiştir (Kepecioğlu, 2010:180,181). Diğer mektep ise Abdal Mehmet Mektebi'dir. Abdal Mehmet Camisinin doğusunda kâgir, kubbeli ve üzeri kurşunlu bir mektep olup Nişancı Mehmet Paşanın babası Pir Ahmet Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Mektebe bir zamanlar "Şevikçioğlu Mektebi" de denmiştir (Kepecioğlu, 2010: 38). Tabloda bahsedilen mekteplerden olan Hamza Bey mektebi ise Zeyniler'de Hamza Bey'in oğlu Mehmet Bey tarafından yaptırılmıştır (Kepecioğlu, 2010:145).

Tablodaki mekteplerden birkaç sene sonra Yıldırım Bayezid Camii yakınında 200 öğrenci kapasiteli yeni bir ibtidai mektep daha inşa edilmiştir (SVH, 1311: 350). Açılan bu mektebin muallimliğine Bursa Darümuallimin muallimliği tarafından yapılan sınavda başarılı olan Mustafa Tevfik Efendi tayin olmuş ve mektep, Eylül'ün 10. Cumartesi gününde açılarak öğretime başlanmıştır. Görüldüğü gibi yeni açılan ibtidai mektep muallimliği seçiminde titiz davranılarak Darümuallimin, yaptığı sınavla muallimlerin tayin ve göreve başlamalarında etkin olmuştur (Bursa, 139, 15 Ra 1311/26 Eylül 1893). 1893-1894 ders yılına gelindiğinde Bursa merkezde 21'i zükûr, 20'si inas olmak üzere toplam 41 ibtidai bulunmaktadır (HVS, 1311: 363).

Dönemin eğitim tarihiyle ilgili kapsamlı nicel bilgilere Maarif İstatistiğinden ulaşılmaktadır. Bu belgelerde, II. Abdülhamid döneminde Hüdavendigar vilayeti geneli ve Bursa sancağında bulunan okulların sayısal durumu, öğretim usulü ve II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra vilayet genelinde açılan ibtidailerin sayısı verilmiştir (Maarif İstatistiği, 1310-1311: 47):

Tablo 4: Maarif İstatistiğine göre Bursa'da İbtidailer

Vilayet/Sancak	Usul-i Atika	Usul-i Cedide	Sultan Hamid'in tahta çıkışı sonrası açılan okullar
Hüdavendigar	3173	244	1103
Bursa	654	33	-

II. Abdülhamid döneminde vilayetin geneli ve Bursa'da çok sayıda ibtidai açılmış olmasına rağmen usul-i cedide konusunda istenilen rakama ulaşamadığı görülmektedir. Bu durum, II. Abdülhamid dönemi Bursa ilköğretim politikasında gündemde olan ancak tam olarak gerçekleşmeyen bir hedef olarak kalmıştır. Nitekim ibtidai sayısı artmakla birlikte usul-i cedide okullarının yeterince yaygınlaşmadığı bundan sonraki yıllarda da görülmektedir. Örneğin Bursa merkez ve köylerinde 1897-1898 ders yılında 17 ibtidai'de usul-i cedide uygulanırken 142 ibtidai'de usul-i atika üzere öğretim gerçekleştirilmektedir (HVS, 1315: 305). Usul-i atikanın genellikle köylerde olduğu düşünüldüğünde, şehir merkezinde de istenilen hedefe ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar öğretim yönteminde istenilen hedefe ulaşılmasa da II. Abdülhamid döneminde vilayette çok sayıda ibtidai inşa edilmiştir. Dönemin sonlarındaki rakamlara bakıldığında 1907-1908 ders yılı itibarıyla vilayet genelindeki 2878 sıbyan ve ibtidai mektebinde 125.245 erkek ve kız talebe okumaktadır. Bursa merkezde ise 250 ibtidai ve sıbyan mektebinde 12.917 öğrenci öğrenim görmektedir (HVS, 1325: 332, 333).

II. Abdülhamid döneminin sonunda Bursa'da bulunan ibtidailerle ilgili kapsamlı bilgilere 1325 tarihli salnameden ulaşabilmektedir. Burada, mekteplerin, muallimlerin adları ve öğrenci sayıları birlikte verilmiştir (HVS, 1325: 334):

Tablo 5: 1907-1908 Yıllarında Bursa Merkez İbtidai Mektepleri

Mekatib	Muallim-i Evvelleri	Diğer Muallim Adedi	Talebe
Hisarda Hamidiye	Mustafa Rıfat Efendi	3	106
Medrese-i Muallimine merbut Hamidiye	İsmail Efendi	3	98
Mecidiye	Yunus Hilmi Efendi	1	69
Osmaniye	Mehmed Said Efendi	3	121
Hüdavendigâr	Mehmed Ata Efendi	1	56
Yıldırım	Mehmed Sadık Efendi	1	80
Çelebi Sultan	Mehmed Şevki Efendi	1	75
Murad-ı Sani	Mehmed Ziya Efendi	1	64
Numune-i Terakki	Mehmed Nuri Efendi	4	251
Reyhan	Ali Rıza Efendi	5	276
Nalband Oğlu	Mehmed Hulusi Efendi	2	89
Hazret-i Emir	İsmail Hakkı Efendi	-	35
Hacı Hüsam Efendi	Mehmed Esad Efendi	2	100
Darülfeyz	Mehmed Nuri Efendi	2	84
Şemsülmaarif	Kasım Efendi	1	54
Miratül Maarif	Ferhad Hakkı Efendi	1	51
Rehber-i Marifet	Ahmed Hilmi Efendi	-	56
Hundi Hatun	Yusuf Efendi	-	39
Oruç Bey	İbrahim Edhem Efendi	1	93
Demirli	Ömer Fevzi Efendi	1	36
Hançerli	Ahmed Fahri Efendi	1	26
Meydancık	Mehmed Hıfzı Efendi	1	66
İncirli	Ali Hıfzı Efendi	1	69
Yeni Mahalle	Mehmed Hanefi Efendi	1	85
Molla Arab	Ali Niyazi Efendi	-	29
Selimzade	Arif Efendi	-	30
Paşa Mahallesi	Cafer Efendi	1	59
Hoca Hasan Mahallesi	Mehmed Nimetullah Efendi	-	41
Selimiye Mahallesi	İdris Efendi	1	37
Reyhan İnas	Muallimesi Nefise Hanım	-	44

Kepecioğlu'nun Bursa kütüğünde yukarıda adı geçen bazı mekteplerin tarihçeleri hakkında bilgi verilmiştir. Örneğin Demirli Mektebi, hamam tekke yakınında olup, Muallimzade Zeyni Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Mektebe bir ara "Zeyniye Muallimhanesi" de denmiştir (Kepecioğlu, 2010: 268). Meydancık Mektebi ise Veli oğlu Nebi Halife tarafından 1559'da Meydancık Camii karşısında inşa edilmiş ve çok sayıda gelir vakfedilmiştir. Bir süre sonra mektep yıkılmış ve yerine kızılık kurusu Mehmet Çelebi ahşap bir bina inşa ettirmiştir. Mektebin bahçesi 1908'de genişletilmiş ve yeni bina yapılmıştır (Kepecioğlu, 2010: 192). Bunlar dışında, çeşitli kaynaklarda bazı okullar hakkında malumat verildiği görülür. Bunlardan birisi "Numune-i Terakki Mektebi"dir. Okul, iki katlı olup "köse hoca okulu" olarak da anılmaktadır. Dört odalı olan okulda yemekhane ve mescid de bulunmaktadır. Sınıfların arasındaki sofada hoca Nuri Efendi oturmaktadır. Minderde oturan Nuri Efendi'nin başında sarığı, sırtında samur kürklü cübbesi yanında kamçı ve falakası vardır (Erler, 1966: 98). Hundi Hatun Mektebi ise Bursa'daki eski mekteplerdendir. 1487'de Vezir İbrahim Paşa tarafından muallimhane yeri olarak aldığı evlerden birinde kurulan vakıf yapısı içerisinde bir mekteptir. Hundi Hatun, İbrahim Paşa'nın karısıdır. Mektebin üzeri kubbeli, kâgir ve kurşun kaplıdır (Kepecioğlu, 2010: 190, 191). Uzun bir tarihi geçmişe sahip olan yapı, II. Abdülhamid döneminde ibtidai olarak eğitim-öğretim faaliyetlerinde kullanılmıştır. Başka bir kaynakta ise mektebin Ulu Cami avlusunda olduğu belirtilmiştir (Erler, 1966: 97). Tabloda yer alan mekteplerden biri de Murad-ı Sani'dir. Bursa'daki tarihi mekteplerden biri olan Murad-ı Sani, 15. yüzyılda Muradiye Medresesi ile ilişkili olarak Fatih Sultan Mehmet'in annesi Hüma Hatun tarafından sıbyan mektebi olarak yaptırılmıştır. Mektep, 1855 depremi sonrası tekrar inşa edilmiştir (Hızlı, 2011: 339).

Bursa merkezindeki ibtidailerden, Hisarda Hamidiye, Karaağaç mahallesinde Hamidiye, Osmaniye, Hüdavendigar, Murad-ı Sani, Darülfeyz, Rehber-i Marifet, Reyhan İnas, İsa Bey, Abolyond ve Kazıklı mektepleri, 1900-1903 yılları arasında yeniden inşa edilerek açılışları yapılmıştır. Dönemin sonlarında ise, Bursa merkeze bağlı köylerde 155 ibtidai olup buralarda 10.437 öğrenci buralara devam etmektedir. Ayrıca Cumalıkızık, Susurluk, İsa Bey, Fidyе, Kızık, Kestel, Hasan, İğdir, Çalı, Kayapa, Abolyond, Kazıklı mektepleri tamamen ıslah edilerek usul-i cedide üzere öğretime geçmişlerdir (HVS, 1325: 335).

Tabloda adı geçen tek inas mektebi Reyhan İnas İbtidaisidir. Bu mektep, inas rüşdiyesine ibtidaideki dersleri almış kız öğrencileri yetiştirmek ve inas rüşdiyesinin bir şubesi olması için; valinin teşviki, muhasebeci Selami bey, diğer yetkililerin aracılığı ve halkın yardımıyla Reyhan mahallesinde, memur, eşraf ve ahalinin huzurunda 1901 yılının mart ayında açılmıştır (Hüdavendigar, 1941, 7 Z 1318/28 Mart 1901). Reyhan İnas İbtidaisi açılmakla birlikte inas ibtidailerinin Bursa'da yetersiz olduğu görülmektedir. Hatta kızların eğitimi, bazı evlerde hanım hocalar tarafından hususi eğitim yoluyla gerçekleştirilmiştir. Okul yetersizliğinden dolayı bu durum engellenememiş, yeterli mektep sayısına ulaşıldığında bu gibi gayri resmi öğretimin engellenmesi kararlaştırılmıştır. Bursa'da bu gibi evlerde özel eğitimin yapıldığı hanelerin sayısı 46 olup büyük bir kısmı hanım olan öğretmenlerin sayısı ise yaklaşık 765'tir (HVS, 1325: 335).

Bursa'daki bazı ibtidailerin açılışları diğer devlet kurumlarında olduğu gibi Padişah'ın tahta çıkış törenlerinde yapılmıştır. 1904 yılında gerçekleştirilen II. Abdülhamid'in tahta çıkış töreninin yıldönümü kutlamalarında Bursa'da 4 zükûr, 1 inas ibtidai mektebinin açılışı yapılmıştır (BOA., MF. MKT., 803/69, 4 B 1322/14 Eylül 1904). Bu uygulama ertesi sene Mekteb-i Osmani ile devam etmiştir. Eski haline göre genişletilerek yeniden inşa edilen mektep, 4 büyük derslane, 1 oda, yemekhane ile bahçe ve çeşmeye sahiptir. Genişletilerek yeniden inşa edilen diğer ibtidai ise Murad-ı Sani'dir (BOA., MF. MKT., 885/49, 28 B 1323/28 Eylül 1905). Böylece bir yandan eski ibtidailer talebe sayıları arttığı için genişletilip yeniden inşa edilirken diğer yandan cülus yıldönümlerinde mekteplerin açılış törenleri icra edilmiştir. Bu durum, II. Abdülhamid'in maarifperver yönüne vurgu yapılmak istendiğine işaret etmektedir. Bazı mekteplerin isimlerine dikkat edildiğinde ise kuruluş dönemine ve Bursa'nın tarihi ve kültürel mirasına atıf yapıldığı görülür. Bütün bunlar, II. Abdülhamid dönemi politikalarının eğitim ve güncel aksedilmiş örnekleri olarak karşımızda durur. Bu arada, II. Abdülhamid döneminde Bursa'daki ibtidailerden bazılarının aynı isimlerle cumhuriyetin ilk yıllarında da varlığını ilkökul olarak devam ettirdikleri görülür. Örneğin Nalbant Oğlu, Hoca İlyas, Hisar, Altıparmak, Çekirge, Molla Arap, Emir Buhari, Namazgâh, İncirli, Mecidiye, Reyhan, Hoca Hasan vb. gibi (Sedad, 1934: 18).

İbtidailerde Eğitim-Öğretim

İbtidailerde, Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde öngörüldüğü üzere öğrenim süresi 4 yıl olup, ders programları, Maarif Nezareti tarafından belirlenen şekliyle uyumlu olmuştur. Çünkü merkezi idare, İstanbul ve taşrada bulunan ibtidailerin öğretim faaliyetlerinde aynı ders programını uygulamalarını istemiştir. Çocukların edindikleri bilgilerin esasının ibtidailerde verildiğine dikkat çekilerek, Türkçe, Kıraat, Kur'an-ı Kerim ve dini bilgilerin öğretilmesinin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca derslerde Maarif Nezaretinin belirlediği kitapların okutulması istenmiştir (BOA., Y. PRK. MF., 2/82, 29 Z 1310/14 Haziran 1893). Yani ülkedeki diğer ibtidailerde uygulanan ders programı Bursa'da da uygulanmıştır. Araştırma sürecinde Bursa'daki ibtidailerin ders programıyla ilgili bilgilere sadece 1325 tarihli vilayet salnamesinden ulaşılabilmektedir. Bu bağlamda, dönemin sonlarında Bursa ibtidailerinde şu dersler okutulmuştur: “*Elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i hal, Türkçe, Hesap, Coğrafya ve Malumat-ı Ziraiyye ve Ahlakiyeyi Havi Kıraat, Tarih-i Osmani*” (HVS, 1325: 333). Derslere bakıldığında, dönem içerisinde temel derslerin yanına bazı derslerin programa ilave edildiği görülür. Ziraat dersi bunların başında gelmektedir. Bu durumda ibtidailerde, temel okuma, dilbilgisi ve dini bilgileri içeren öğretim faaliyetlerinin yanına, dönemin politikalarına uygun olarak eklemeler yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle tüm ülke sahında aynı programın uygulanmak istenmesi, toplumsal alanda oluşturulmak istenen birlik havasına eğitimden ve onun temeli olan ibtidailerden başlanmak istediğini gösterir.

Dönemin eğitim-öğretim faaliyetlerinde en büyük sıkıntılardan birini öğretmen eksikliği oluşturur. Bu sadece Bursa için değil tüm ülkede görülen bir durumdur. Ancak bunun yanı sıra sınırlı sayıdaki eğitimci kadro, dönemin maarif siyasetinin taşıyıcısı ve pratikteki uygulayıcısı konumunda

olmuştur. Öğretmenlerin faaliyetleri merkezden izlendiği gibi zaman zaman ödüllendirilmiştir. Bunlardan nasibini Bursa'daki bazı ibtidailerde görev yapan muallimler de almıştır. Bursa'daki Sadiye İbtidai Mektebi muallim-i evveli Mehmet Said, Numune-i Terakki İbtidaisi muallim-i evveli Mehmet Nuri ile Reyhan Paşa İbtidaisi muallimi Ali Efendiler, 5. rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir (BOA., İ.TAL., 346/35, 1322 B 18/28 Eylül 1904).

İbtidailerin Yönetimi ve Gelir-Giderleri

Bu dönemde çıkartılan maarif iane vergisinden ibtidailere kaynak aktarılmayarak, bütçeleri yerinden temin edilmiş yani yerele bırakılmıştır. İbtidailerin gelirleri, harcaması olmayan vakıfların kaynakları, hayır işleri için ayrılan paralar, okullar için inşa olunan yerlerden alınan kiralara, okul taksitleri, piyango hasılatı ve teberrulardan oluşmuştur (Yücelt, 1948: 16). İbtidai mekteplerin; idaresi, gelirlerin artırımı, Maarif Nezareti tarafından belirlenen kitapların okutulması ve buna riayet edilmesi, öğretmenlerin seçilmesi, tebliğlerin duyurulması, belirli zamanlarda maarif müdürüne hesapların gönderilmesi, ihtiyaç olan yerlerde yeni mekteplerin inşası ve açılması gibi bilumum işler maarif komisyonlarına bırakılmıştır (HVS, 1324: 591). Görüldüğü gibi yerel maarif idaresi ve komisyonları, ibtidailerden birinci derecede sorumlu tutulmuşlardır. Bu sorumluluğun başlıcasını ise finansman bulma ve kaynak aktarma teşkil etmiştir.

İbtidailer zamanla Bursa maarif idaresinde müstakil bir müfettişlik ve üye ile yer aldığı gibi maarif idaresi bünyesinde ibtidaileri ilgilendiren başlıca komisyon da kurulmuştur. Buna göre maarif müdürlüğüne önce mekatib-i ibtidaiye müfettişi atanmış, akabinde maarif idaresi bünyesinde vilayet merkezi ibtidai mektepler müfettişliği adlı bir üyelik oluşturulmuştur. Tespit edilen ilk müfettiş Bursa müderrisliği reisi Necip Efendi'dir (HVS, 1323: 69). Maarif idaresi bünyesindeki ibtidai mektepler komisyonu ise şu üyelere kurulmuştur (HVS, 1324: 251):

Tablo 6. Bursa Mekatib-i İbtidaiye Komisyonu

Reis	Maarif Müdürü Azmi Bey
Aza	Şeyh Vehyi Efendi
Maarif Muhasebecisi	Mehmet Reşat Bey
Nukûd-u Mevkûfe Memuru	Abdurrahman Efendi
Kâtip	Mekatib-i İbtidaiye Müfettişi Necip Efendi

Komisyonun kurulduğu tarihin biraz öncesine gidildiğinde, Maarif Nezaretinin vilayetten ilgili komisyonun kurulması için talebi olduğu ortaya çıkmaktadır. Maarif Nezaretinden 17 Nisan 1899 tarihinde Hüdavendigâr vilayetine gönderilen yazıda, Hüdavendigâr vilayeti ve mülhakatında bazı hayır sahipleri tarafından bağışlanan paraların mahalli ibtidai mekteplerin masrafları ile yenilerinin inşasına sarf edilmek üzere eğitime tahsisi için vilayetçe bir komisyon kurulması istenmiştir. Böylece hem ibtidai mekteplerin ıslahı için hem de mektep olmayan yerlere yeni ibtidai mektepler inşası için vilayet maarif müdürlüğü bünyesinde bir komisyon kurularak ibtidailer ile ilgili sorunlar tespit edilip çözüm yolları aranmaya çalışılmıştır (BOA., MF. MKT., 444/48, 06 Z 1316/17 Nisan 1899). Bu yazışmadan yaklaşık 5 yıl sonra bahsi geçen komisyon oluşturulmuştur. Böyle bir komisyonun varlığı, ilköğretimin vilayette yapılandırılması ve güçlendirilmesi yönündeki kararlı olduğunu ve bu meselenin ciddiye alındığını gösterir. Ancak bununla birlikte Bursa'da ibtidai mektepler ve gelişimleri ile ilgili birtakım sorunların olduğuna işaret eder. Komisyonun üyelerine bakıldığında öncelikle başında maarif müdürü yer almaktadır. Komisyonunda muhasebeci ve nukûd-u mevkûfe memurunun bulunması, komisyonun bütçe ve finansman meselesi üzerine eğildiğini de göstermektedir.

İbtidailere Yerelin Desteği

İbtidailerin yapılması ve inşasında kaynakların yerele ve ahaliye bırakıldığından daha önce bahsedilmişti. Bu bağlamda bir yandan ahalinin yardımları, diğer yandan maarif idaresi, ibtidailerin inşası ve gelişimi için gayret göstermiştir. Bursa'da karşılaşılan örnekler, ibtidailerin finansman meselesinin yerelde nasıl çözülmeye çalışıldığını ortaya koyar. Örneğin Bursa eşrafından olan Fabrikatör Buldurizade Osman Nuri Efendi, Molla Arap Camisinin doğu kısmındaki Molla Arap İbtidai Mektebini yeniden tesis etmiş ve bu mektebe karşılık olarak bir fırın, bir kahvehane ve iki dükkân vakıf eylemiştir (Kepecioğlu, 2010: 23; Hasan Taib, 1323: 41). İbtidailerin inşasında ahalinin yardımı ile ilgili başka örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Bursa'daki havlu tüccarlarından Hacı Hakkı Efendi

tarafından Çelebi Sultan Mahallesinde, 100 talebeye yetecek büyüklükte ve 2 kat olarak mektep inşa edilmiş ve resmi açılışı vilayet erkânı, memurlar ve eşraf hazır olduğu halde gerçekleştirilmiştir (BOA., MF. MKT., 625/31, 28 M1320/7 Mayıs 1902). Yine Bursa'nın hayırlı işler yapan kişilerinden Şeyh Sabit Efendi, daha önceden yaptırdığı cami bitişiğindeki ibtidai mektebe maaşını da karşılamak üzere usul-i cedideye aşına olan Cemil Efendi isminde bir muallim bulmuş ve şehrin uzağında olması nedeniyle, çocukların da külfetten kurtularak bu yeni öğretim usulüyle eğitim görmelerine imkân sağlamıştır. Sabit Efendi, bu hareketiyle takdir görmüştür (Bursa, 109, 28 B 1310/15 Şubat 1893).

Bu gibi yerel eşrafın yardımlarının yanı sıra gelir getirecek teşebbüslere de girilmiştir. Örneğin Hançerli İbtidai Mektebinin 7000 kuruş masrafla harap durumdan kurtarılacağı gibi mektebin altında yaptırılacak iki dükkânın kiraya verilmesi ile masrafların birkaç senede çıkacağı ve mektebe gelir olacağı için gerekli izinlerin verilmesi istenmiş ve neticede gerekli izin alınmıştır. Burada mektebin altına iki dükkân inşa edilip kiraya verilmek istenmesini, eğitim harcamaları için kaynak oluşturma teşebbüsü olarak değerlendirmek gerekir. Böylece mektebin masrafları ve gerekli bakım ve onarımı bu iki dükkânın kirasıyla sağlanmış olacaktır. Yani ekonomik sıkıntılara karşı eğitimde çeşitli çözüm yollarının arandığı burada da görülmektedir (BOA., İ. ŞD., 106/6368, 22 N 1308/30 Kasım 1904). Yerelde ahali ve eşraf dışında görev tanımında ibtidailere gelir bulmak olan maarif idaresi de faaliyet göstermiştir. Osman Gazi Türbesi yakınında olup inşasına başlanan ve cülus yıldönümünde resmi açılışı yapılması planlanan ibtidai mektep için maddi kaynak ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bölgedeki ahalinin maddi güçleri muallim maaşları tedarikine yetmeyeceği ve öğretim düzenli olarak devam edemeyeceği için vilayetten gereken masrafların ödenmesi ve öğretime başlanması talebinde bulunulmuştur. İbtidai mektep binasının türbeyi ziyarete gelenlerin de dikkatini çekeceği bir yerde olduğu da duruma eklenmiştir. Neticede 250 kuruş muallim-i evvele, 150 kuruş muallim-i saniye ve 50 kuruş bevvaaba olmak üzere toplam 450 kuruş ve yıllık 300 kuruşun da ufak tefek harcamalar için olmak üzere vilayet gelirinden karşılanmasına karar verilmiştir (BOA., MF. MKT., 799/62, 15 C 1322/27 Ağustos 1904).

Yereldeki ibtidailere kaynak bulma konusundaki hassas davranışlar, zaman zaman ödüllendirilerek bir nevi eğitime yardım teşvik edilmiştir. Örneğin İbrahim Ethem Efendi adlı şahıs, Tuz Pazarı mahallesindeki herhangi bir geliri olmayan mektebi 27 lira sarf ederek tamir ettirmiştir. Ancak daha sonra çıkan yangında mektep ağır hasar görmüştür. Bunun üzerine İbrahim Ethem Efendi 10 lira daha harcayarak mektebi yeniden inşa ettirmiştir. Böylece Tuz Pazarı Mektebi 3 büyük dersane ve 1 odaya kavuştuğu gibi mektebin altına bir de dükkân yaptırılmıştır. Cülus töreninde açılışı yapılan mektebe merkez Darülmualimin şubesi mezunlarından Hafız Mehmet Efendi tayin edilmiştir. Böylece Tuz Pazarı Mektebi hem yeniden öğretime açılmış hem de mektebe gelir getirecek kaynak oluşturulmuştur. İşte bu maarifperver davranışlarından dolayı İbrahim Ethem Efendi, 5. rütbeden bir kıta mecidi nişan ile taltif edilmiştir (BOA., MF. MKT., 863/55, 09 R 1323/13 Haziran 1905). Görüldüğü gibi Bursa'daki ibtidailer, şehrin ileri gelen idari erkânı, eşraf ve ahali tarafından desteklenmiştir.

İbtidailerde Çocuklar

II. Abdülhamid dönemi Bursa'sında ibtidailerin nicelik ve nitelik olarak geliştirilmesi için adımlar atılmakla birlikte aynı zamanda ibtidailerdeki çocukların sağlığıyla ilgili çalışmalar da gerçekleştirilmiştir. Bunların başında çocukların aşılansması gelir. İbtidailerde çocukların aşılansması ile ilgili gelişmeler, yerel basın üzerinden takip edilebilmektedir. Buna göre, öncelikle ibtidai mekteplerin teftişi zamanında mekteplerdeki aşısız çocukların tespit edilerek, bu çocukların aşılansması için vilayetin sıhhiye müfettişliğine durumun bildirileceği duyurulmuştur (Bursa, 7, 27 Ca 1308/18 Kasım 1890). Bundan 2 ay sonra vilayet sıhhiye müfettişi Rauf Bey ile belediye tabibi Bedros Efendi Bursa'daki Numune İbtidai Mektebine giderek mevcut olan öğrencileri muayene etmiş ve içlerinde aşısız olanlara aşı yapılmıştır. Aşı şahadetnamesi olmayanlara da ücretsiz olarak yazılı aşı şahadetnamesi verilerek mevcudu 320 neferden ibaret olan okulda aşısız ve şahadetnamesiz öğrenci kalmadığı bildirilmiştir (Bursa, 9,12 C 1308/23 Ocak 1891). Numune İbtidai Mektebini diğer ibtidailer izlemiştir. Sıhhiye müfettişi Rauf Bey tarafından, Reyhan Paşa, Hoca Hüsameddin mektepleri ile Ermeni zükûr ibtidai mektebinde çocuklar tek tek muayene edilerek aşı yapılmış ve ayrıca aşı şahadetnamesi verilmiştir. Neticede Reyhan Paşa Mektebinde 120 öğrenci, Hoca Hüsameddin Mektebinde 60 öğrenci ve Ermeni zükûr ibtidai mektebinde 307 öğrenciye aşı yapılarak bu okullarda aşısız ve şahadetnamesiz öğrenci kalmamıştır (Bursa, 10, 19 C 1308/30 Ocak 1891).

Bursa'daki ibtidai mekteplerin öğrencileri resmi törenlerde boy göstererek sosyal faaliyetlere de katılmışlardır. Bu faaliyetlerin başında padişahın doğum günü kutlamaları gelir. Bursa gazetesindeki habere göre II. Abdülhamid'in doğum gününün kutlanması ile ilgili törene şehir merkezindeki Numune ve Reyhan Paşa mekteplerinin öğrencileri katılmış, diğer okulların öğrencileri ve ahali ile birlikte “*padişahım çok yaşa*” nidasında bulunmuşlardır (Bursa, 112, 17 Ş 1310/6 Mart 1893).

İbtidailer Hakkında Düşünceler

İbtidailerden bahsedildiğinde ibtidailerin sorunlarının teşhisi ve ıslahı noktasında yapılması gerekenlerin de bu dönemde tartışıldığına dikkat çekmek gerekir. Nitekim tarihi süreçte, ibtidailer üzerine hem Bursa'daki yerel idareciler hem de Bursa'ya gelen müfettişler çeşitli raporlar hazırlamış, sorunların tespiti ve çözüm önerilerini sunmuşlardır. Bu konuda görüşlerini açıklayan ilk isim Ahmet Rıza Bey'dir. Ahmet Rıza Bey, Bursa maarif müdürüken Bursa'daki ilkokullar yani sıbyan mektepleri ve ibtidai mekteplerle ilgili izlenimlerini Maarif Nezaretine sunduğu raporunda ifade etmiştir. Raporun hazırlandığı tarihin 1889 yılı olduğu esas alınırrsa Bursa'da 1889 yılı ve öncesinin ilkokullarının durumu hakkında fikir edinilmektedir.

Ahmet Rıza Bey'e göre, 1889 itibarıyla Bursa'da 23 ilkokul olup burada 1200 öğrenci öğrenim görmektedir. Kızlar ise birtakım özel evlerde ve düzgün olmayan bir halde okumakta olup kızlara özgü bir ilkokul bulunmamaktadır. Mevcut 23 okuldan Reyhan ve İbrahim Paşa dışındaki okullar, eğitim için sağlıklı olmayıp, fiziki şartları kötü durumda durumdadır. Her mahalleye göre okullarda öğrenci sayısı 12 ile 80 arasında değişmektedir. Öğretmenler genellikle öğrencilerden aldıkları haftalıkla idare etmektedir. Okullarda eski yöntemde yani usul-i atika üzere öğrenim gerçekleşmekte olup “elifba, Kur'an-ı kerim, tecvit, muhammediye, inşa” gibi dersler okutulmaktadır. Öğretmenler genellikle mahallenin imamlarından oluşmaktadır. Buradan hareketle şehirdeki okulların büyük bir kısmının sıbyan mektebi olduğu görülmektedir.

Ahmet Rıza Bey, ilkokulların sayı olarak yeterli olmadığını, fakir mahallelerindeki okulların ödenek olmadığı için kapalı durumda olduğunu, bazı öğrencilerin yarım saatlik mesafe ile açık olan okullara ulaştığını söyleyerek maddi şartların Bursa'daki ilkokul eğitimini bariz bir şekilde etkilediğine dikkat çekmiştir. Ayrıca, sıbyan mekteplerinin durumunun iç açıcı olmadığını, hem çevrenin ve fiziki şartların hem de öğretmen ve öğretim yöntemlerinin oldukça yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Nihayetinde ise Bursa'daki ilkokulların nasıl ıslah edileceği ve neler yapılması gerektiğini içeren önerilerini sıralamıştır.

Ahmet Rıza Bey'e göre, mevcut 47 okulu onarmak ıslah için yeterli değildir. Bunun yerine Müslüman mahalleleri belirli bir oranda 10 bölgeye ayrılıp her bölgeye yeni bir erkek ve kız okulu yaptırılmalıdır. Buralarda 150'şer öğrenci alacak birer büyük etüt salonu ile 50'şer kişilik iki derslik, öğretmenler odası ile yemek ve teneffüs için genişçe bir sundurma olması gerekir Okullardaki idari işleyişin düzenlenmesi için rüşdiye ve idadide olduğu gibi giderleri maarif sandığından ödenmelidir. Öğrencilerden alınan haftalıklar düzenli bir şekilde mubassır eliyle toplanmalı ve öğrencilere karşılığında makbuz verilmelidir. Gelirler maarif sandığında her perşembe toplanarak aylıklar buradan düzenli olarak ödenirse ilkokul ıslahı için önem arz eden liyakatli öğretmenlerin istihdamında ve geçiminde kolaylık sağlanmış olur. Yine terbiyeli ve zeki çocuk yetiştirmek için mubassırlara dolgun aylık verilmelidir. Mubassırın görevinden de bu arada ayrıntılı olarak bahseden Ahmet Rıza Bey'e göre ders ve teneffüs zamanlarının düzenlenmesi, okul sağlığı ve iç düzenin sağlanmasında mubassırlara büyük iş düşmektedir. 150 öğrenciyi bir muallim-i evvelin nitelikli bir şekilde okutamayacağından hareketle öğretmen ihtiyacı ortaya çıkacaktır. Bunun için de açılması planlanan Darülmualiminin ikinci sınıftaki öğrencileri, uygulamalarını yani stajlarını bu okullarda yapmalı ve bunlara teşvik olarak 50 kuruş aylık verilmelidir.

Ahmet Rıza Bey, Maarif Nizamnamesine de atıf yaparak 9.12.13 ve 17. maddelerin aynen uygulanmasını ancak öğrenim yaşının 6-10 yaş arası olmasını, aşısız, hastalıklı, 6 yaş aşağı çocukların okullara alınmamasını söylemiştir. Okullarda dayak kesinlikle yasak olmalıdır. Teşvik için öğrencilerden başarılı ve iyi ahlaktan tam puan alanlara güzel kitaplar ve tahsinname verilmelidir. Ahmet Rıza Bey, Maarif Nizamnamesindeki öğrenim süresinden farklı olarak ilkokul eğitimin 3 yıla indirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Maarif Nizamnamesindeki ders programını esas alarak erkek

ve kız ilkokulları için hazırlamış olduğu ders programını taslak olarak sunmuştur. Dersler, 3 yıl içinde şu şekilde dağılım göstermiştir:

Birinci Sene: elifba, okuma usulü, Kur'an-ı Kerim, yazı, sayma ve yazma

İkinci Sene: tecvit, ilmihal, kıraat, ahlâk, yazı (sülüs), hesap, imla

Üçüncü Sene: muhtasar sarf-ı Osmani, imla, hesap, yazı (sülüs), muhtasar- tarih-i Osmani, imla, malumat-ı nafia, tarih-i tabii.

Ahmet Rıza Bey, ilkokulların ıslahında finansman meselesinin çözümü konusunda da önerilerini açıklamıştır. Yetimler için bir ıslahhane olduğunu, ayrıca bir de Darüşşafaka açılacağı için kız ve erkek 3000 öğrencinin ancak %10'unun muhtaç sayılarak kalan 2700'ünün üç bölüme ayrılarak 1000 çocuktan haftalık 20, diğer 1000 çocuktan 40 ve kalan 700'ünden de 60 para haftalık alınarak tahmini yılda 122.400 kuruşluk bir gelir elde edileceğini hesaplamıştır. Ayrıca erkek ilkokullarına bakkal dükkânı yaptırılarak kiraya verilmelidir. Bunların kirasına vakıflardan gelecek ödenek de eklendiğinde ilkokullar için ciddi bir gelir elde edilmiş olur. Ahmet Rıza Bey'e göre, elde edilmesi planlanan gelir öğretmen ve memur giderlerini karşılamaktadır ancak bunun uygulanması için 20 okulun yeniden yapılması gereklidir. Bu okullar için arsa satın alınmayacağı için yarı ahşap yapılacak okulların 3 bin liraya mal olacağı, bunu gerçekleştirmek için de bir yıllık geliri tamamen bırakmak veya padişah'tan yardım istemekten başka çare olmadığını ifade etmiştir (Su, 1978: 5-11).

Maarif müdürü Ahmet Rıza Bey'in raporu değerlendirildiğinde, mevcut sorunlardan hareketle acil bir ıslah çalışmasının başlaması gerektiğine işaret ettiği göze çarpar. Maarif Nizamnamesine esas olarak bağlı kalmakla birlikte ilkokullar söz konusu olduğunda nizamnamedeki bazı hükümlerin de tadil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ahmet Rıza Bey'in raporunda üzerinde durduğu gibi nitelikli ilkokul eğitiminde en büyük sorun maddiyattır. Yani ilkokulların ıslahında finansman meselesinin öncelikle çözülmesi gerektiği konusu Bursa'daki ilköğretimin temel meselesi olmuştur. Bu durumu sadece Bursa'da değil diğer vilayetlerde de görebilmek mümkündür. II. Abdülhamid döneminde eğitim politikalarının uygulanmasında ve eğitimin yaygınlaştırılması çalışmalarında finansman meselesiyle sürekli karşılaşmış ve bu husus, istenilen hedeflerin gerçekleştirilmesinde ve başarıya ulaşılmasında bariz engel teşkil etmiştir. Ahmet Rıza Bey'in maarif müdürü olarak ilkokullar özelinde Bursa için ortaya koyduğu bu rapordaki sıkıntıların daha sonra da devam ettiği görülmektedir.

Bursa'daki ibtidailerin durumunu değerlendiren diğer bir isim, mekatib-i ibtidaiye müfettişi Agâh Bey'dir. 1898'de Bursa'ya gelen Agâh Bey, ibtidai mekteplerin durumuyla ilgili bilgi ve gözlemlerini aktarmıştır. Raporda gerek Dersaadet'te ve gerek taşrada bulunan mekatib-i ibtidaiyenin mevcudunun ıslah ve tanzim edilerek usul-i cedide ve terakkiyat-ı hazire ile uygun bir hale getirilmeye çalışıldığı bir yandan da kasaba ve nahiye merkezlerinden köylere varıncaya kadar pek çok mektep açıldığı ifade edilmiştir. Bununla beraber İstanbul'a en yakın ve en ziyade itina edilecek yerlerden biri olan Bursa'nın merkezinde de usul-i cedide uygulanan mektebin az olduğundan yakınılmıştır. Bu durumun dönemin eğitim icraatlarıyla uygun olmadığı ifade edilerek Dersaadetçe tatbik olunan usul-i cedide'nin oralarda da uygulanması gerektiğini belirtilmiştir. Müfettiş ek olarak Reyhan mektebine haftada bir saat Kur'an-ı Kerim talim eden Hafız İbrahim Efendinin münavebeli olarak diğer mekteplerde de bu dersi vermesinin uygun olacağını önermiştir. Akabinde Maarif Nezaretinden Hüdavendigâr vilayeti maarif müdüriyetine gönderilen yazıda Bursa'daki bu durumun kabul edilemez olduğundan hareketle mevcut mekteplerin usul-i cedideye dönüşümü ve gereken yerlerde yeni mektepler açılması hususunda gerekenin yapılması bildirilmiştir (BOA., MF. MKT., 405/50, 21 S 1316/11 Temmuz 1898).

Bursa'daki ilkokul eğitimindeki maddi kaynak sıkıntısı II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar devam etmiştir. 1907 yılında Vali Mehmet Tevfik Bey, İstanbul'a resmi bir yazıyla Bursa'daki ibtidailerin durumunu anlatmış ve maddi sıkıntının aşılması için talepte bulunmuştur. Mehmet Tevfik Bey; Bursa'nın bulunduğu konum ve ticareten sahip olduğu önem ve nüfus yoğunluğuna nispetle mevcut ibtidailerin ihtiyacı karşılayamadığı, bazı mahallelerde mektep olmadığı gibi olan yerlerdeki bazılarının da harap durumda olduğunu, ayrıca ehil ve yetenekli muallimler istihdam edilemediği için de bu okullardaki eğitimin sıbyan mekteplerinin ilerisine geçemediğini ifade etmiştir. İbtidailerin maarifin esası olduğunu söyleyen Mehmet Tevfik Bey, bu okulların iyileştirilmesi için merkezden

toplanan zebhiye (hayvan kesim vergisi) vergisinin ibtidailere kaynak olarak aktarılmasını talep etmiştir (BOA., Y. MTV., 297/83, 18 Ra 1325/1 Mayıs 1907).

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

II. Abdülhamid döneminde Hüdavendigar Vilayetinin merkez şehri olan Bursa'da geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerinin yanı sıra çok sayıda ibtidai mektep yani ilkokul açılmıştır. Bu ilkokulların daha çok mahalleler çevresinde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu dönemde ülkedeki diğer ilkokullarda olduğu gibi Bursa'da da Maarif Nezaretince belirlenen ders programı uygulanmıştır. Dönemin hedefi olan usul-i cedide üzere öğretimin gerçekleştirildiği ilkokul sayısının Bursa merkezde, köylere nazaran daha yoğun olduğu görülmüştür. Bu arada diğer ilkokullarda da usul-i atika üzerine öğretim yapılmaya devam etmiştir. İlkokulların özellikle 1890'dan sonra sayı olarak arttığı dikkati çekmektedir. Yine bazı okulların açılış törenleri diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümlerinde yapılmıştır. İlkokulların idaresinin şehirdeki maarif komisyonuna bırakıldığı Bursa'da ilkokullar için ayrıca bir komisyon kurulması, dönemin ilköğretim yönetiminde önemli bir gelişmedir. Bu durum, Bursa'da ilkokulların gelişiminin merkez tarafından takip edildiğini ve Bursa'nın önemsendiği gösterir. Ayrıca dönemin sonunda Maarif Nezaretince Bursa'ya müfettiş gönderilmesi, ilkokullarla ilgili sorunların tespit edilmesi bakımından anlamlıdır. Bundan başka ilkokullarda aşı uygulaması da çocukların sağlığına dikkat edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

II. Abdülhamid döneminde ilköğretim kurumlarının gelir kaynakları ve harcamaları genellikle yerele bırakılmıştır. Bursa'da da aynı durum görülmüş, yerel idareciler, eşraf ve ahali ilkokulların inşası, gelir kaynaklarının bulunması ve masraflarının karşılanmasında gayret göstermişlerdir. Bu durum ahalinin eğitim kurumlarını sahiplenmesi bakımından önemli bir gelişmedir. Ancak Ahmet Rıza Bey'in maarif müdürüken hazırladığı raporda olduğu gibi maddi sıkıntının bütün dönem boyunca ilkokullar için devam ettiği söylenebilir. Her ne kadar ilkokulların sayı, nicelik ve nitelik olarak yeterli olmadığı görülse de Bursa, II. Abdülhamid döneminde dikkate alınan ve dönemin ilköğretim politikalarının uygulanmaya çalışıldığı örnek bir yer olmuştur. Bu tarz çalışmaların İstanbul dışındaki diğer vilayetlerde için de yapılması hem II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarının anlaşılması hem de ilköğretimin durumunun tespit edilmesi bakımından gereklidir. Bundan dolayı Bursa örneğinde olduğu gibi yerel çalışmaların yapılması, eğitim tarihi literatürüne ciddi katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA., İ.TAL., 346/35, 1322 B 18/28 Eylül 1904.
 BOA., İ. ŞD., 106/6368, 22 N 1308/30 Kasım 1904.
 BOA., MF. MKT., 373/65, 06 C 1315/ 2 Kasım 1897.
 BOA., MF. MKT., 803/69, 4 B 1322/14 Eylül 1904.
 BOA., MF. MKT., 885/49, 28 B 1323/28 Eylül 1905.
 BOA., MF. MKT., 444/48, 06 Z 1316/17 Nisan 1899.
 BOA., MF. MKT., 444/48, 06 Z 1316/17 Nisan 1899.
 BOA., MF. MKT., 625/31, 28 M1320/7 Mayıs 1902.
 BOA., MF. MKT., 799/62, 15 C 1322/27 Ağustos 1904.
 BOA., MF. MKT., 863/55, 09 R 1323/13 Haziran 1905
 BOA., MF. MKT., 405/50, 21 S 1316/11 Temmuz 1898.
 BOA., Y. MTV., 297/83, 18 Ra 1325/1 Mayıs 1907.
 BOA., Y. PRK. MF., 2/82, 29 Z 1310/14 Haziran 1893.

2. Salnameler

- Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1302.
 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1303.
 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1304.
 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1306.
 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1306-1307.
 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1311.
 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1315
 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1323.
 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1324.

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1325.

3. Gazeteler

Bursa, sayı 7, 27 Ca 1308/18 Kasım 1890
 Bursa, sayı 9,12 C 1308/23 Ocak 1891
 Bursa, sayı 10, 19 C 1308/30 Ocak 1891
 Bursa, sayı 109, 28 B 1310/15 Şubat 1893
 Bursa, sayı 112, 17 Ş 1310/6 Mart 1893.
 Bursa, sayı 121, 28 L 1310/15 Mayıs 1893
 Bursa, sayı 139, 15 Ra 1311/26 Eylül 1893
 Bursa, sayı 140, 22 Ra 1311/3 Ekim 1893
 Bursa, sayı 142, 6 R 1311/17 Ekim 1893
 Hüdavendigar, sayı 1644, 26 Z 1312/20 Haziran 1895
 Hüdavendigar, sayı 1646, 10 M 1313/3 Temmuz 1895.
 Hüdavendigar, sayı 1941, 7 Z 1318/28 Mart 1901.

4. Tetkik Eserler

- Erler, Ş. (1966). *Bursa'da Eski Eserler Eski Şöhretler*, Bursa.
- Fraenkel, J., Norman, Wallen, Helen Hyun (2011). *How to Design and Evaluate Research in Education*, New York: Connect Learn Succeed.
- Hızlı, M. (2011). "Osmanlılardan Günümüze Ulaşan Bursa eğitim Yapıları", *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anısal Eserler*, Haz. Neslihan Türkün Dostoğlu ve Hamdi Dostoğlu, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Kepecioğlu, K. (2010). *Bursa Kütüğü*, C. I-IV, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara- M. Asım Yediyıldız, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Kili, S. (1982). *Türk Anayasaları*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Kumaş, N. (2011). II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909), Bursa: *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*.
- Launay, D. M. ve Bonkowski Bey (2015). *Bursa ve Civarı*, Haz. Burcu Kurt ve İsmail Yaşayanlar, Heyamola Yayınları: İstanbul.
- Merriam, S. B. (2013). *Qualitative research: A Guide to design and implementation*. Çev. Ed. Selahattin Turan, Ankara: Nobel Akademik Yayınları.
- Özbek, N. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sedad (1934). *Bursa 1934 Yıllığı*, Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Su, K. (1978). "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Bursa Okulları ve Ahmet Rıza Bey", *Eğitim Hareketleri*, c. 23, s.270-271, 4-11.
- Tekin, Y. (2009). *II. Abdülhamit'ten Cumhuriyet'e Miras, Bir Ulus Devlet Yaratma Projesi*, İstanbul: Gökkuşe Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yücelt, N. (1948). *Tarihte Bursa*, Bursa: Ankara Kitabevi.